

Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting

Nibud-leerdoelen & -competenties voor kinderen en jongeren

Herziene uitgave 2018 |

1 mei 2018

Nibud-leerdoelen & -competenties voor kinderen en jongeren
Herziene uitgave 2018

3^e herziene uitgave mei 2018

Een uitgave van:

Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting (Nibud)
Postbus 19250 3501 DG Utrecht

Dit document is met zorg samengesteld. Desondanks aanvaardt het Nibud geen aansprakelijkheid voor schade die voortvloeit uit eventuele onvolledigheden en/of onjuistheden.

© 2018 Nibud

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd door middel van druk, fotokopie of op enig andere wijze zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van het Nibud.

Inhoud

1.	Inleiding.....	4
2.	Leerdoelen voor omgaan met geld	10
3.	Leerdoelen voor 6 t/m 8 jaar (middenbouw primair onderwijs).....	14
4.	Leerdoelen voor 9 t/m 11 jaar (bovenbouw primair onderwijs).....	16
5.	Leerdoelen voor 12 t/m 14 jaar (onderbouw voortgezet onderwijs).....	18
6.	Leerdoelen voor 15 t/m 17 jaar (bovenbouw middelbare school).....	20
	Literatuur.....	23
	Bijlage 1 Achtergrond PISA.....	24
	Bijlage 2 Algemene ontwikkelingen van het kind.....	25

1. Inleiding

1.1 Voorbereiden op een zelfstandig leven

We voeden kinderen op, thuis en op school, omdat we willen dat ze later zelfstandig kunnen functioneren in de maatschappij. In de opvoeding besteden we aandacht aan normen, waarden, kennis en vaardigheden want die dragen bij aan een brede persoonlijke en sociale ontwikkeling.

Leren omgaan met geld is belangrijk

Kinderen leren omgaan met geld is een belangrijk onderdeel van het voorbereiden op een zelfstandige toekomst. Vrijwel elke beslissing heeft in meer of mindere mate een financiële component, of het nu om langetermijnbeslissingen gaat, zoals het kopen van een huis, of korte termijnbeslissingen, bijvoorbeeld het kopen van een verjaardagscadeautje of het boeken van een vakantie.

Hoe ouder kinderen worden, hoe meer financiële verantwoordelijkheden ze krijgen en hoe meer beslissingen ze dus zelf moeten nemen. Als we starten met hen op jonge leeftijd leren omgaan met geld, bereiden we ze stap voor stap voor op een toekomst met eigen financiële verantwoordelijkheden en beslisvaardigheden. Uit onderzoek weten we dat financiële opvoeding een belangrijke voorwaarde is bij het voorkomen van schulden (Westhof & de Ruig, 2015). Daarnaast blijkt dat volwassenen die als kind niet van hun ouders geleerd hebben om goed met geld om te gaan, twee keer zo vaak betalingsachterstanden hebben (Van der Schors & Stierman, 2016).

Overgang naar zelfstandigheid

Elke jongere zou de stap naar financiële zelfstandigheid zonder problemen moeten kunnen maken. Toch blijkt het een lastige. Uit onderzoek onder mbo-studenten (Van der Schors, Van der Werf en Schonewille, 2015) weten we dat een substantieel deel van de mbo'ers (1 op de 5) vindt dat ze regelmatig geld te kort komen. 15 procent van alle mbo-studenten vindt zelfs dat ze een financieel probleem hebben. Van alle mbo'ers heeft 21% geld geleend bij anderen (formeel of informeel) of bij DUO.

Financiële problemen belemmeren maatschappelijke participatie

Financiële problemen zijn een belemmering voor het actief participeren binnen de samenleving. Mensen met financiële problemen (Dessart & Kuylen, 1986):

- zijn sneller sociaal geïsoleerd;
- voelen zich meer buitengesloten;
- hebben minder (financiële) mogelijkheden om maatschappelijk te participeren, waardoor zij moeilijker aangehaakt blijven bij de maatschappij.

Financiële problemen kunnen ook de fysieke en mentale gezondheid negatief beïnvloeden en dat heeft weer zijn weerslag op de maatschappelijke participatie. Financiële stress kan zorgen voor een grotere kans op hart- en vaatziekten, minder goede zelfzorg, pijnproblemen en depressie (Carlsson et al., 2014; French & McKillop, 2017; Turunen, 2014). Door financiële educatie kunnen we kinderen en jongeren de vaardigheden leren die bijdragen aan het voorkomen van dergelijke situaties.

De maatschappij – veeleisend, vol verleidingen en digitaal

Diverse maatschappelijke ontwikkelingen maken het des te relevanter dat kinderen al op tijd leren met geld om te gaan.

Eigen verantwoordelijkheid

Zo komt de eigen verantwoordelijkheid steeds meer bij de burger te liggen. Dat betekent bijvoorbeeld dat iemand zelf tegemoetkomingen en toeslagen moet aanvragen als hij denkt hier aanspraak op te kunnen maken. Ook sociale zekerheid is niet automatisch van toepassing in alle situaties. Zo ontvangen hbo'ers en universitaire studenten geen basisbeurs meer van de overheid. Om de studie te bekostigen, zijn veel studenten genoodzaakt om een rentedragende lening bij DUO af te sluiten.

Verleidingen

Daarnaast zijn verleidingen alleen maar toegenomen:

- Verruimde winkelopeningstijden en 24 uur per dag online shoppen bieden mogelijkheden om spullen te kopen.
- Het aantal manieren om te betalen is ook toegenomen. Veel jongeren hebben een eigen bankrekening en betalen met hun pinpas of met hun mobiele telefoon. Daarnaast is het eenvoudig om contactloos te betalen.
- Marketingtechnieken worden steeds vernuftiger, wat het herkennen van reclames en verleidingen lastiger maakt.
- In online games worden jongeren op allerlei manieren verleid om tegen betaling aanvullende, 'broodnodige' aankopen te doen.
- De peer pressure neemt toe. Dat betekent dat de druk groot is om in materieel bezit van populaire merken niet achter te blijven bij de omgeving.

Digitalisering

Verder digitaliseert de maatschappij, ook op financieel gebied. Rekeningen en rekeningoverzichten komen niet of nauwelijks meer per post. Mensen vinden hun financiële overzichten vaak alleen nog maar terug in digitale mijn-omgevingen. En saldo controleren gaat via een mobielbankierenapp of internetbankieren. Ook contante betalingen nemen af; geld wordt minder tastbaar. Het blijkt dat mensen aan de dagelijkse boodschappen meer uitgeven als ze met de pinpas of creditcard betalen dan contant, omdat de 'betaalpijn' is verdwenen (Dijkman & Zadeh, 2011).

Concluderend kunnen we stellen dat het er in de huidige maatschappij niet makkelijker op is geworden om grip te houden op je geld. Meer dan ooit moet de consument proactief aan de slag met overzicht houden over uitgaven. Financiële educatie verhoogt de weerbaarheid tegen verleidingen en draagt bij aan financiële redzaamheid op volwassen leeftijd.

1.2 Doel en doelgroep

Dit document is bedoeld als leidraad. Ten eerste om te zien wat een kind of jongere op het gebied van geldzaken zou moeten kennen en kunnen. Ten tweede om te weten waarmee het kind of de jongere aan de slag zou moeten bij een bepaalde leeftijd.

Voor wie is dit document bedoeld?

1. Ouders kunnen het als handvat gebruiken bij de (financiële) opvoeding van hun kind.
2. Het onderwijs kan het inzetten wanneer aandacht wordt besteed aan financiële educatie.
3. Voor maatschappelijke dienstverleners en andere professionals is het relevant om op de hoogte te zijn van de leerdoelen en competenties bij het contact met en de begeleiding van jongeren.
4. De leerdoelen en competenties kunnen als basis dienen bij de ontwikkeling van educatief materiaal en financiële voorlichtingsprojecten voor jongeren en ouders.

Het Nibud verwerkt de leerdoelen in zijn eigen materialen voor de doelgroep van 6 tot 18 jaar en bij de ontwikkeling van producten voor derden

1.3 Aansluiting bij het onderwijs

Het Nibud is er voorstander van dat de verschillende aspecten van leren omgaan met geld een vast onderdeel binnen het onderwijscurriculum worden. Daarom is gekeken bij welke kerndoelen en eindtermen van het primair en voortgezet onderwijs, het speciaal onderwijs en het middelbaar beroepsonderwijs de leerdoelen aansluiten. Voor de invulling van het speciaal onderwijs is aansluiting gevonden bij de kerndoelen die gelden voor leerlingen die, ondanks hun fysieke, sociaal-emotionele beperking of lichte leerproblemen, normaal kunnen leren en beschikken over basisvaardigheden ten aanzien van taal/rekenen en digitale geletterdheid.

Leerlingen die meervoudig beperkt zijn en/of zeer moeilijk lerend zijn, worden niet meegenomen. Deze leerlingen hebben intensieve ondersteuning nodig en zullen door hun cognitieve beperking niet voldoen aan regulier gestelde eindniveaus. Daarom zijn voor het voortgezet speciaal onderwijs de kerndoelen voor het uitstroomprofiel vervolgonderwijs en arbeidsmarkt wel meegenomen, maar die voor het uitstroomprofiel dagbesteding niet. Deze laatste groep heeft behoefte aan andere, meer praktisch gerichte doelen en inhouden, intensieve ondersteuning en passende eisen ten aanzien van het leren.

In het onderwijsveld worden leerdoelen heel concreet en precies gedefinieerd in verband met centrale eindtoetsing. De leerdoelen die het Nibud heeft geformuleerd laten iets meer ruimte voor eigen invulling en interpretatie. Onderstaande kerndoelen en eindtermen hebben raakvlakken met de Nibud leerdoelen.

Primair onderwijs

Kerndoelen rekenen/wiskunde

- KERND OEL 29: De leerlingen leren handig optellen, aftrekken, vermenigvuldigen en delen.
- KERND OEL 33: De leerlingen leren meten en leren te rekenen met eenheden en maten, zoals bij tijd, geld, lengte, omtrek, oppervlakte, inhoud, gewicht, snelheid en temperatuur.

Kerndoelen oriëntatie op jezelf en de wereld

- KERND OEL 35: De leerlingen leren zich redzaam te gedragen in sociaal opzicht, als verkeersdeelnemer en als consument.

Voortgezet onderwijs

Onderbouw

Kerndoelen rekenen/wiskunde

- KERND OEL 22: De leerling leert de structuur en de samenhang te doorzien van positieve en negatieve getallen, decimale getallen, breuken, procenten en verhoudingen, en leert ermee te werken in zinvolle en praktische situaties.
- KERND OEL 23: De leerling leert exact en schattend rekenen en redeneren op basis van inzicht in nauwkeurigheid, orde van grootte en marges die in een gegeven situatie passend zijn.

Kerndoelen mens en maatschappij

- KERND OEL 42: De leerling leert in eigen ervaringen en in de eigen omgeving effecten te herkennen van keuzes op het gebied van werk en zorg, wonen en recreëren, consumeren en budgetteren, verkeer en milieu.
- KERND OEL 46: De leerling leert over de verdeling van welvaart en armoede over de wereld, hij leert de betekenis daarvan te zien voor de bevolking en het milieu, en relaties te leggen met het (eigen) leven in Nederland.

Bovenbouw

Eindtermen economie (bovenbouw vmbo)

- EC/K/4A: De kandidaat heeft inzicht in de theorie van het consumentengedrag zoals keuzes, behoeften, inkomen en dergelijke en in de functies van het geld zoals lenen en sparen en kan dit inzicht toepassen in een gegeven casus.
- EC/K/6: De kandidaat heeft inzicht in de sociale, economische en financiële functies van de overheid en kan dit inzicht toepassen in een gegeven casus.

Eindtermen Bedrijfseconomie, ondernemerschap en financiële zelfredzaamheid (bovenbouw havo/vwo)

(met ingang van 2018-2019, in plaats van M&O)

- Domein B, Van persoon naar rechtspersoon: De kandidaat kan vraagstukken met persoonlijke financiële consequenties herkennen en (financieel) onderbouwde keuzes maken.

Praktijkonderwijs

Streefdoelen rekenen/wiskunde

- STREEFDOEL 11. De leerling kan in voor hem betekenisvolle situaties positieve getallen optellen, aftrekken, vermenigvuldigen en delen.
- STREEFDOEL 13. De leerling kan inhoud geven aan rekenkundige en wiskundige begrippen zoals meer, minder.
- STREEFDOEL 14. De leerling kan eenvoudige bewerkingen uitvoeren met de gangbare maten voor lengte, breedte, omtrek, oppervlakte, inhoud, tijd en geld.

Streefdoelen loopbaan- en praktijkoriëntatie

- STREEFDOEL 26. De leerling kan veilig en zelfstandig handelen in praktische opdrachten op het terrein van wonen, werken en vrije tijdsbesteding.
- STREEFDOEL 31. De leerling ervaart in praktische opdrachten hoe hij kan zorgen voor zichzelf en de ander en ontwikkelt sociale vaardigheden en kan daarin eigen verantwoordelijkheid nemen.
- STREEFDOEL 32. De leerling kan een verband leggen tussen zijn eigen belangstelling en arbeid.

MBO

Generieke kwalificatie-eisen loopbaan en burgerschap, Wet Educatie en Beroepsonderwijs (MBO)

- Domein Burgerschap, De economische dimensie: De bereidheid en het vermogen om op adequate en verantwoorde wijze als consument deel te nemen aan de maatschappij.

Primair speciaal onderwijs

Kerdoelen rekenen en wiskunde

- KERENDOEL 41: De leerlingen leren structuur en samenhang van aantallen, gehele getallen, kommagetallen, breuken, procenten en verhoudingen op hoofdlijnen te doorzien en er in praktische situaties mee te rekenen.
- KERENDOEL 48: De leerlingen leren meten en leren te rekenen met eenheden en maten, zoals bij tijd, geld, lengte, omtrek, oppervlakte, inhoud, gewicht, snelheid en temperatuur.

Kerdoelen oriëntatie op jezelf en de wereld

- KERENDOEL 50: De leerlingen leren zich redzaam te gedragen in sociaal opzicht, als verkeersdeelnemer en als consument.

Voortgezet speciaal onderwijs

Uitstroomprofiel vervolgonderwijs

Kerdoelen rekenen/wiskunde

- KERENDOEL 22: De leerling leert de structuur en de samenhang te doorzien van positieve en negatieve getallen, decimale getallen, breuken, procenten en verhoudingen, en leert ermee te werken in zinvolle en praktische situaties.

- KERNDOEL 23: De leerling leert exact en schattend rekenen en redeneren op basis van inzicht in nauwkeurigheid, orde van grootte en marges die in een gegeven situatie passend zijn.

Kerdoelen mens en maatschappij

- KERNDOEL 42: De leerling leert in eigen ervaringen en in de eigen omgeving effecten te herkennen van keuzes op het gebied van werk en zorg, wonen en recreëren, consumeren en budgetteren, verkeer en milieu.
- KERNDOEL 46: De leerling leert over de verdeling van welvaart en armoede over de wereld, hij leert de betekenis daarvan te zien voor de bevolking en het milieu, en relaties te leggen met het (eigen) leven in Nederland.

Uitstroomprofiel arbeidsmarktgericht

Kerdoelen rekenen/wiskunde

- KERNDOEL 24. Leerling leert omgaan met geld en betaalmiddelen.

Kerdoelen mens en maatschappij

- KERNDOEL 35. De leerling leert over de rol van de consument in de Nederlandse samenleving, leert als consument bewuste en kritische keuzes te maken en leert daarbij om te gaan met sociale druk.

1.4 PISA

Financieel bewustzijn en financiële geletterdheid zijn onderwerpen die internationaal hoog op de agenda staan. Vanuit de OECD (Organisation for European Co-operation and Development) -in het Nederlands ook wel de OESO (Organisatie voor Europese Samenwerking en Ontwikkeling) genoemd- is in 2015 een onderzoek uitgevoerd dat in het Programme for International Student Assessment (PISA) naast leesvaardigheid, wiskundige geletterdheid en natuurwetenschappelijke geletterdheid ook financiële geletterdheid te meten. Onder financiële geletterdheid valt bij PISA niet alleen de kennis en het begrip van financiële concepten en vaardigheden, maar ook de motivatie en het vertrouwen in het toepassen van kennis. In het onderzoek toetst de OECD al deze aspecten, evenals het begrip om effectieve beslissingen te maken.

Onvoldoende financieel geletterd

Nederland heeft voor het eerst aan dit onderzoek (driejaarlijks) deelgenomen. Uit het onderzoek blijkt dat bijna een vijfde van de 15-jarige Nederlandse leerlingen onvoldoende financieel geletterd is. Dat wil zeggen dat zij op financieel gebied niet verder komen dan een factuur herkennen als factuur en het nemen van eenvoudige beslissingen tijdens het doen van aankopen (bijvoorbeeld door het vergelijken van de prijzen van dezelfde artikelen). Ze weten niet wat ze met phishing mails moeten doen en het lezen van een salarisstrook lukt ook niet.

Uit het PISA-onderzoek blijkt dat de leerlingen die onvoldoende tot slecht financieel geletterd zijn, vaker in een sociaaleconomische achterstandssituatie verkeren. Ook praat deze groep minder vaak met hun ouders over geldzaken.

Aansluiting leerdoelen bij PISA-resultaten

Gezien het belang dat door de politiek aan de PISA-resultaten wordt gehecht, sluiten onze leerdoelen aan bij de kennis en vaardigheden die in het PISA-onderzoek worden gemeten.

De OECD onderscheidt bij financiële geletterdheid binnen het raamwerk van PISA vier onderwerpen:

1. geld en transacties;
2. plannen en beheren van transacties;
3. risico en beloning;
4. financieel landschap.

Deze onderwerpen komen terug in de leerdoelen. Naast bovenstaande inhoudelijke onderwerpen, wordt binnen PISA onderscheid gemaakt in cognitieve processen en de context waarin de financiële geletterdheid wordt geplaatst. Onze leerdoelen richten zich hoofdzakelijk op de kennis en de vaardigheden waarover kinderen en jongeren moeten beschikken. Hierbij sluiten onze leerdoelen aan bij de algemene ontwikkeling van het kind.

1.5 Verantwoording

De leerdoelen voor omgaan met geld zijn tot stand gekomen op basis van (internationale) literatuur over dit onderwerp en de onderzoeken die het Nibud naar het financieel gedrag van kinderen en jongeren doet. Daarnaast zijn ze gebaseerd op de 40 jaar expertise die het Nibud heeft op dit terrein. De leerdoelen zijn getoetst bij docenten, psychologen en pedagogen.

1.6 Leeswijzer

Het document start met een beschrijving van het doel en de opzet van leerdoelen voor omgaan met geld:

- hoe zij verband houden met de competenties voor financiële redzaamheid voor volwassenen;
- over welke onderwerpen de leerdoelen gaan;
- voor welke leeftijden ze zijn bedoeld.

Vervolgens worden de leerdoelen per onderwerp en leeftijdscategorie gedetailleerd omschreven. Bijlage 2 van dit document beschrijft de ontwikkeling van kinderen tussen de 5 en 18 jaar. Deze ontwikkeling ligt ten grondslag aan en is bepalend voor wat wel en niet van een kind verwacht kan worden met betrekking tot omgaan met geld. Zo sluiten de leerdoelen aan op de ontwikkeling van kinderen op het gebied van lezen en rekenen.

2. Leerdoelen voor omgaan met geld

Voor volwassenen heeft het Nibud competenties voor omgaan met geld vastgesteld. Deze competenties zijn beschreven als de kennis en vaardigheden waarover een persoon moet beschikken om zichzelf financieel redzaam te kunnen noemen.

“Iemand is financieel redzaam wanneer hij/zij zijn/haar inkomsten en uitgaven in balans houdt, nu en in de toekomst (Nibud, 2018)”

Het doel van de leerdoelen is dat kinderen en jongeren leren omgaan met geld, zodat zij als volwassenen zelfstandig kunnen leven en wonen, waarbij zij financieel redzaam zijn.

Leerdoelen versus competenties

Kinderen en jongeren zijn in ontwikkeling, ze komen iedere keer opnieuw voor het eerst in aanraking met nieuwe situaties en zijn bezig nieuwe vaardigheden aan te leren, ook financiële vaardigheden. Daarom spreken we bij kinderen en jongeren over **leerdoelen** en niet over competenties.

Bij **competenties** staat namelijk het einddoel (de uitkomst) centraal: de vaardigheden waarover men zou moeten beschikken. Bij leerdoelen daarentegen staat het leerproces, de ontwikkeling van kennis en kunde centraal, waarbij het er om gaat dat door het ontwikkelen iemand er beter in wordt dan hij was (Wesdorp, Van Hooft, Duinkerken, & Van Geuns, 2010).

Vaardigheden versus gedrag

Als een kind of jongere beschikt over bepaalde vaardigheden, wil dat niet zeggen dat het ook altijd het bijbehorende gedrag daadwerkelijk uitvoert. Er is een verschil tussen weten, kunnen én handelen (Jungmann & Madern, 2016¹). Vanuit de literatuur en in het beleid is daar steeds meer aandacht voor (Tiemeijer, 2016² & WRR, 2017³).

Of een jongere het uiteindelijke gedrag vertoont waarvoor de vaardigheden nodig zijn, hangt van allerlei factoren af. Belangrijke aspecten daarbij zijn onder andere:

- motivatie;
- self-efficacy (= het vertrouwen in eigen kunnen voor het uitvoeren van een bepaalde taak);
- de persoonlijkheid van iemand en zijn/haar houding en opvattingen m.b.t. het uit te voeren gedrag;
- sociale normen en sociale druk ten aanzien van het uit te voeren gedrag.

Daarnaast zijn ook de omgeving en de omstandigheden van invloed op het uiteindelijke gedrag dat het kind of de jongere vertoont.

Het Nibud onderkent dat bovenstaande aspecten van grote invloed zijn op de mate waarin een kind of jongere het gewenste financiële gedrag vertoont. En dus in welke mate hij/zij financieel redzaam is (voor zijn leeftijd). Het is dan ook terecht dat PISA in het grootschalige onderzoek naar financiële geletterdheid mede toetst op houding, motivatie en het vertrouwen om bepaald financieel gedrag te vertonen (zie paragraaf 1.4).

Dit document gaat hier echter niet over. Het richt zich specifiek op de kennis en de vaardigheden die nodig zijn om financieel redzaam te kunnen zijn.

¹ <https://www.wrr.nl/publicaties/working-papers/2016/06/30/duurzame-verbetering-van-gezond-financieel-gedrag.-droom-of-werkelijkheid>

² <https://www.wrr.nl/publicaties/verkenningen/2016/06/30/eigen-schuld-een-gedragswetenschappelijk-perspectief-op-problematische-schulden>

³ <https://www.wrr.nl/publicaties/rapporten/2017/04/24/weten-is-nog-geen-doen>

2.1 Leerdoelen per leeftijd

Kinderen van verschillende leeftijden zitten in een andere ontwikkelingsfase en beschikken daarmee ook over andere (basis)kennis en vaardigheden. Bovendien verschilt de leefwereld (belevingswereld en omgeving) sterk tussen de leeftijden: kinderen houden zich op 6-jarige leeftijd met andere dingen bezig dan 16-jarigen. Desondanks zijn de leerdoelen, met name die voor de jongeren van 12 tot 18 jaar, erop gericht dat de jongeren leren financieel redzaam gedrag te vertonen. De in de leerdoelen genoemde termen 'weten' en 'kunnen' impliceren ook de houding en het gedrag die de betreffende leerdoelen benoemen. Weten en kunnen zijn belangrijke pijlers onder gedrag, maar kennis en vaardigheden alleen is niet het (leer)doel. Uiteindelijk gaat het om het aanleren van financieel redzaam gedrag.

Niveaus

Per leeftijdscategorie verschillen de leerdoelen, zodat zij aansluiten bij de (psycho-sociale) ontwikkeling van het kind bij een specifieke leeftijd. De leerdoelen voor de verschillende leeftijdscategorieën sluiten op elkaar aan. Ze zijn voortschrijdend; de leerdoelen voor de oudere leeftijden zijn een uitbreiding en/of een verdieping van de leerdoelen die voor de jongere leeftijden gelden.

Leeftijdscategorieën

We onderscheiden de volgende categorieën:

- 6 t/m 8 jaar: middenbouw primair onderwijs;
- 9 t/m 11 jaar: bovenbouw primair onderwijs;
- 12 t/m 14 jaar: onderbouw voortgezet onderwijs;
- 15 t/m 17 jaar: bovenbouw voortgezet onderwijs/middelbare beroepsonderwijs (mbo).

Deze indeling is geen vaststaand, onveranderlijk gegeven. De leeftijds aanduiding in combinatie met de schoolfase is indicatief. Er zijn kinderen die op hun 11^e al op de middelbare school zitten, maar er zitten ook kinderen van 13 jaar in groep 8. Bovendien is elk kind is uniek en heeft zijn eigen tempo. De cognitieve ontwikkeling verschilt per kind; het ene kind kan al op jonge leeftijd allerlei taken zelfstandig uitvoeren en een ander blijft langer hulp nodig hebben. Dit heeft zijn weerslag op wat hij op geldgebied wel en niet aankan. Daarnaast zullen er altijd groepen kinderen en jongeren in de samenleving zijn waarvan moeilijk of niet verwacht kan worden dat zij de beschreven vaardigheden zullen gaan leren.

De beschrijving van de leerdoelen geeft weer waartoe kinderen of jongeren in staat zijn op een bepaalde leeftijd. Daarmee is niet gezegd dat ze dat gedrag in de praktijk ook daadwerkelijk zullen vertonen. Met name in de puberteit is er een grote discrepantie tussen hetgeen een jongere kan leren en het gedrag dat zichtbaar is, gezien de cognitieve en emotionele ontwikkeling van de hersenen (Crone, 2008).

Desondanks zijn de leerdoelen, met name die voor de jongeren van 12 tot 18 jaar, erop gericht dat de jongeren leren financieel redzaam gedrag te vertonen. De in de leerdoelen genoemde termen 'weten' en 'kunnen' impliceren ook de houding en het gedrag die de betreffende leerdoelen benoemen. Weten en kunnen zijn belangrijke pijlers onder gedrag, maar kennis en vaardigheden alleen is niet het (leer)doel. Uiteindelijk gaat het om het aanleren van financieel redzaam gedrag.

De hierboven benoemde indeling in categorieën is gerelateerd aan de ontwikkeling en de omgevingsituatie van een jongere en de invloed die dit heeft op de benodigde financiële vaardigheden. Een korte beschrijving van deze cognitieve ontwikkelingen en veranderingen in de omgeving staat in bijlage 2.

Van leerdoel naar einddoel

De leerdoelen per leeftijdscategorie geven steeds aan wat het einddoel is van die leeftijdscategorie, met andere woorden: wat iemand aan het einde van die leeftijdsfase zou moet kennen en kunnen. Binnen de leeftijd is het een leerproces, naar het einddoel toe.

Competenties voor volwassenen

Vanaf 18 jaar gelden de competenties voor financiële redzaamheid die voor volwassenen zijn gedefinieerd. Deze Nibud-competenties zijn te downloaden via: <https://www.nibud.nl/beroepsmatig/nibud-competenties/>. De leerdoelen sluiten aan op deze competenties.

2.2 Leerdoelen per competentie

Bij de indeling van de leerdoelen voor de kinderen en jongeren hanteren we vier hoofdthema's. Deze zijn gelijk aan de competenties voor de volwassenen, om zo de doorgaande lijn zichtbaar te houden. De kinderen en jongeren werken met de leerdoelen naar dit gewenste gedrag toe. De vier hoofdthema's zijn onder te verdelen in verschillende subthema's. Voor elk van deze subthema's zijn, voor elke leeftijdscategorie afzonderlijk, leerdoelen geformuleerd. Deze staan in de verschillende hoofdstukken beschreven.

Indeling in hoofdthema's, onderwerpen en leerdoelen per onderwerp

Hieronder staat voor elk hoofdthema beschreven wat het einddoel is: Dit einddoel is beschreven als gedrag bij de competenties voor volwassenen, wat verwacht wordt van iemand van 18 jaar.

Hoofdthema 1: Inkomsten verwerven

De jongere verwerft voldoende inkomsten zodat hij/zij in het eigen levensonderhoud kan voorzien. De jongere houdt daarbij rekening met zijn/haar rechten, plichten en verantwoordelijkheden.

Hoofdthema 2: De geldzaken organiseren

De jongere beheert en monitort de betalingen, houdt de administratie bij en brengt de inkomsten en uitgaven in kaart, zodat er overzicht is wat vervolgens inzicht geeft in de mogelijkheden om de inkomsten en uitgaven in balans te houden.

Onderwerpen:

- de waarde van geld kennen;
- betalingen veilig en adequaat uitvoeren;
- de administratie op orde brengen en houden;
- inkomsten en uitgaven in kaart brengen en monitoren.

Hoofdthema 3: Verantwoord besteden

De jongere besteedt de inkomsten zodanig dat de bestedingen passen bij de persoonlijke voorkeuren en het beschikbare budget, zodat de inkomsten en uitgaven op de korte termijn in balans zijn.

Onderwerpen:

- keuzes maken in de bestedingen;
- verleidingen de baas blijven;
- opstellen als een kritische consument die prijzen en producten vergelijkt, die gebruik maakt van zijn/haar rechten en zijn/haar plichten nakomt;
- verantwoord lenen.

Hoofdthema 4: Voorbereid zijn op (on)voorzien gebeurtenissen

De jongere houdt er rekening mee dat voorziene en onvoorziene wensen en gebeurtenissen op de (middel)lange termijn gevolgen kunnen hebben voor zijn/haar financiële situatie. De jongere stemt de huidige bestedingen hierop af en kiest bewust financiële producten, zodat de inkomsten en uitgaven ook in de toekomst in balans zijn.

Onderwerpen:

- rekening houden met toekomstige wensen en gebeurtenissen (sparen en plannen);

- anticiperen op ongeplande omstandigheden;
- bewust financiële producten kiezen.

3. Leerdoelen voor 6 t/m 8 jaar (middenbouw primair onderwijs)

Hoofdthema 1: Inkomsten verwerven

- De kinderen snappen dat mensen werken om geld te verdienen.

Hoofdthema 2: De geldzaken organiseren

De waarde van geld kennen

De kinderen:

- weten wat de functie van geld is;
- snappen waarom het belangrijk is geld veilig op te bergen;
- herkennen de verschillende euromunten en eurobiljetten;
- kunnen de euromunten en eurobiljetten op volgorde van waarde leggen;
- weten dat hetzelfde bedrag op verschillende manieren (met verschillende euromunten en eurobiljetten) kan worden betaald.

Betalingen veilig en adequaat uitvoeren

De kinderen:

- kunnen geld tellen en bedragen bij elkaar optellen en aftrekken;
- kunnen kleine bedragen contant afrekenen;
- snappen wat wisselgeld is en kunnen hier mee om gaan;
- kennen de verschillende manieren van betalen en de bijbehorende begrippen, zoals contant geld, geld opnemen bij de geldautomaat (pinnen), pinpas;
- herkennen symbolen die gerelateerd zijn aan geld, zoals het €-teken.

De administratie op orde brengen

N.v.t.

Inkomsten en uitgaven in kaart brengen en monitoren

- De kinderen weten hoeveel geld ze hebben.

Hoofdthema 3: Verantwoord besteden

Keuzes maken

De kinderen:

- weten dat spullen geld kosten, maar dat niet alles te koop is;
- snappen dat je keuzes moet maken met het geld dat je uitgeeft;
- kiezen zelf hoe zij hun (zak-)geld willen uitgeven;
- begrijpen dat je geld maar één keer kunt uitgeven.

Verleidingen de baas blijven

De kinderen:

- weten dat er reclame in verschillende vormen bestaat;
- weten dat in een reclame zaken (soms) mooier worden gemaakt dan ze in werkelijkheid zijn.

Zich opstellen als een kritische consument

De kinderen:

- weten dat niet alles even duur is;
- snappen dat het ene product meer waard is dan het andere.

Verantwoord lenen

N.v.t.

Hoofdthema 4: Voorbereid zijn op (on)voorziene gebeurtenissen

Rekening houden met toekomstige wensen en gebeurtenissen (sparen en plannen)

De kinderen:

- weten wat sparen is en kunnen de voordelen daarvan aangeven;
- kunnen een korte periode geld sparen voor een concreet doel.

Anticiperen op ongeplande omstandigheden

N.v.t.

Bewust financiële producten kiezen

N.v.t.

4. Leerdoelen voor 9 t/m 11 jaar (bovenbouw primair onderwijs)

Hoofdthema 1: Inkomsten verwerven

De kinderen:

- begrijpen dat niet iedereen hetzelfde inkomen heeft en dat er inkomensverschillen bestaan;
- weten dat je klusjes kunt doen tegen een vergoeding.

Hoofdthema 2: De geldzaken organiseren

De waarde van geld kennen

De kinderen:

- kennen de rol van geld (status, waarden en normen);
- kunnen de waarde van geld en producten inschatten;
- kunnen hetzelfde bedrag op verschillende manieren (met verschillende euromunten en eurobiljetten) betalen.

Betalingen veilig en adequaat uitvoeren

De kinderen:

- kunnen een aankoop afrekenen (contant of pinnen);
- kunnen berekenen hoeveel geld ze terugkrijgen als ze een aankoop doen;
- kennen de verschillende manieren van betalen;
- weten hoe je veilig betaalt (in een winkel);
- kunnen (pin-)codes voor henzelf houden;
- weten wat internet-/mobielbankieren is;
- weten wat de functie van een bank is;
- weten het verschil tussen een betaalrekening en een spaarrekening.

De administratie op orde brengen

De kinderen:

- herkennen wat belangrijke documenten (op papier of digitaal) zijn, zoals diploma's, rekeningafschriften, identiteitskaart etc.;
- weten dat ze inloggegevens en wachtwoorden voor henzelf moeten houden.

Inkomsten en uitgaven in kaart brengen en monitoren

De kinderen:

- kunnen hun uitgaven bijhouden;
- kunnen hun bankafschriften lezen en controleren.

Hoofdthema 3: Verantwoord besteden

Keuzes maken

De kinderen:

- weten dat je niet meer kunt uitgeven dan dat je aan geld hebt;
- kunnen hun wensen afstemmen op hun budget;
- begrijpen dat verschillende voorkeuren en prioriteiten tot verschillende keuzes leiden.

Verleidingen de baas blijven

De kinderen:

- weten wat reclame is en waarvoor het is bedoeld;
- kunnen verschillende vormen van reclame herkennen;

- kunnen uitleggen waarom bedrijven reclame maken;
- beseffen dat bedrijven die iets 'gratis' aanbieden uiteindelijk geld willen/moeten verdienen;
- weten dat als iets 'gratis' wordt aangeboden, er toch financiële gevolgen aan verbonden kunnen zijn;
- beseffen dat ze bij merken ook voor de naam betalen.

Zich opstellen als een kritische consument

De kinderen:

- kunnen producten op volgorde van goedkoop naar duur zetten;
- weten dat er goedkopere en duurdere varianten (verschillende merken) zijn voor hetzelfde product;
- kunnen prijzen vergelijken voordat ze een aankoop doen;
- kunnen prijzen van producten vergelijken op basis van dezelfde hoeveelheid/eenheid;
- beseffen dat je bij sommige aankopen nog meer producten moet kopen om er gebruik van te maken;
- begrijpen dat verschillende producteigenschappen bepalend/doorslaggevend kunnen zijn bij de keuze.

Verantwoord lenen

De kinderen:

- snappen wat lenen is;
- weten wat het betekent als je geld leent van anderen;
- weten wat lenen bij een bank is;
- weten wat rente is.

Hoofdthema 4: Voorbereid zijn op (on)voorziene gebeurtenissen

Rekening houden met toekomstige wensen en gebeurtenissen (sparen en plannen)

De kinderen:

- kunnen langere tijd sparen voor een concreet doel;
- kunnen uitrekenen hoe lang ze voor hun spaardoel moeten sparen.

Anticiperen op ongeplande omstandigheden

- De kinderen weten dat er risico's zijn (kapot gaan van spullen, diefstal, brand) en dat deze risico's financiële gevolgen kunnen hebben.

Bewust financiële producten kiezen

n.v.t.

5. Leerdoelen voor 12 t/m 14 jaar (onderbouw voortgezet onderwijs)

Hoofdthema 1: Inkomsten verwerven

De kinderen:

- kunnen hun salarisspecificatie lezen, als ze werken;
- weten wat belasting is en waarom je dat betaalt;
- weten dat je belasting kunt terugvragen als je werkt;
- weten dat zij en de werkgever zich moeten houden aan bepaalde regels als ze werken;
- weten dat er een minimumjeugdloon bestaat;
- weten wat wit en wat zwart werken is.

Hoofdthema 2: De geldzaken organiseren

Betalingen veilig en adequaat uitvoeren

De kinderen:

- kunnen hun betalingen op tijd doen;
- kunnen op een veilige manier betalen (pinnen en contactloos);
- kunnen op een veilige manier internet-/mobielbankieren;
- weten waar ze op moeten letten om te zien of een website en/of e-mail veilig en betrouwbaar is;
- zijn op de hoogte van mogelijke gevaren bij betalen, zoals phishing, bankrekeningfraude, skimming.

De administratie op orde brengen

De kinderen:

- kunnen belangrijke documenten (op papier of digitaal), bijvoorbeeld contracten, garantiebewijzen, betalingsoverzichten, salarisspecificaties, overzichtelijk opbergen en direct terugvinden;
- weten hoe ze een DigiD kunnen aanvragen;
- kunnen inloggegevens en wachtwoorden voor henzelf houden;
- weten dat je aankoopbonnetjes moet bewaren, voor de garantie of voor het ruilen van een product.

Inkomsten en uitgaven in kaart brengen en monitoren

De kinderen:

- kunnen een overzicht maken van hun inkomsten en uitgaven;
- kunnen hun uitgaven controleren via internet/mobielbankieren;
- kunnen vaststellen hoeveel en waaraan ze elke maand geld uitgeven.

Hoofdthema 3: Verantwoord besteden

Keuzes maken

De kinderen:

- weten wanneer ze meer en minder te besteden hebben ('dure en goedkope maanden') en meer en minder inkomsten ('rijke en arme maanden') hebben;
- begrijpen de (positieve en negatieve) consequenties van hun bestedingsbeslissingen;
- weten wat het verschil is tussen noodzakelijke en minder noodzakelijke uitgaven;
- weten om welke uitgaven ze niet heen kunnen;
- kunnen bekijken of een aankoop binnen het budget past voordat ze de aankoop doen;
- geven niet meer geld uit dan ze hebben.

Verleidingen de baas blijven

De kinderen:

- herkennen reclame, commercie en sociale druk;
- onderkennen de invloed van reclame op hun bestedingen;
- onderkennen de invloed van de sociale omgeving op hun bestedingen;
- weten hoe ze zichzelf in de hand kunnen houden als ze gemakkelijk of impulsief geld uitgeven;
- maken een keuze op basis van wat ze nodig hebben en/of van plan zijn te kopen en niet op basis van 'de aanbieding';
- kunnen nagaan welke financiële consequenties eraan verbonden zijn als iets gratis wordt aangeboden.

Zich opstellen als een kritische consument

De kinderen:

- kunnen inschatten of een bepaalde aanbieding echt een voordeel oplevert;
- kunnen een inschatting maken van de prijs van een product;
- snappen dat de prijs van een product uit verschillende kosten is opgebouwd;
- kunnen verschillende varianten van een product op prijs en kwaliteit vergelijken voordat ze een product aanschaffen;
- weten of een bepaald product vergeleken met vergelijkbare andere producten goedkoop of duur is;
- kunnen de totale werkelijke kosten van een aankoop berekenen, waarbij de aanschafprijs en bijkomende producten en kosten worden meegenomen.

Verantwoord lenen

De kinderen:

- weten wat een schuld is;
- kunnen het verschil tussen lenen en schulden benoemen;
- weten dat er verschillende manieren van lenen zijn;
- weten wat de risico's zijn als je geld uitleent;
- weten wat de risico's zijn als je geld leent;
- kunnen geleend geld terugbetalen;
- begrijpen de consequenties als ze geleend geld niet terugbetalen.

Hoofdthema 4: Voorbereid zijn op (on)voorziene gebeurtenissen

Rekening houden met toekomstige wensen en gebeurtenissen (sparen en plannen)

De kinderen:

- kunnen een jaarplanning maken waarin ze de grotere uitgaven plannen die ze verwachten te doen;
- kunnen bij hun huidige uitgaven rekening houden met de grotere uitgaven die ze verwachten te krijgen en/of spaardoelen die ze hebben;
- beseffen dat het een tijd kan duren voordat een spaardoel is bereikt;
- weten waarom het verstandig is om geld achter de hand te hebben;
- kunnen langere tijd sparen.

Anticiperen op ongeplande omstandigheden

De kinderen:

- begrijpen dat het verliezen van spullen (zoals een mobiele telefoon) financiële gevolgen heeft;
- weten dat je voor een euro over de tijd niet altijd hetzelfde kan blijven kopen.

Bewust financiële producten kiezen

- De kinderen weten wat een verzekering is en waar voor een verzekering is bedoeld.

6. Leerdoelen voor 15 t/m 17 jaar (bovenbouw middelbare school)

Hoofdthema 1: Inkomsten verwerven

De jongeren zijn in staat om:

- te controleren of ze minimaal het minimumjeugdloon krijgen als ze werken;
- zich op de hoogte te stellen van de wet- en regelgeving omtrent arbeidstijden en de toegestane werkzaamheden, als ze werken;
- zich op de hoogte te stellen van de geldende arbeidsvoorwaarden (als ze werken) en hier gebruik van te maken als de situatie daar om vraagt;
- belasting terug te vragen als ze hebben gewerkt;
- de verschillen tussen werken in loondienst en als ondernemer te benoemen;
- een realistische inschatting te maken van het toekomstige inkomen.

De jongeren weten:

- welke factoren van invloed zijn op de hoogte van een salaris;
- wat je op financieel gebied moet regelen als je als zelfstandige werkt;
- welke toeslagen er bestaan en waar je die kunt aanvragen na je 18^e;
- dat er uitkeringen bestaan voor mensen die niet in staat zijn om betaald werk te verrichten;
- met welke wet- en regelgeving (tegemoetkomingen, uitkeringen, verzekeringen) je te maken kunt krijgen als je 18 jaar bent;
- waar, wanneer en hoe je studiefinanciering aanvraagt;
- het nut en de noodzaak van het volgen van een goede (vervolg) opleiding.

Hoofdthema 2: De geldzaken organiseren

Betalingen veilig en adequaat uitvoeren

De jongeren zijn in staat om:

- de eigen bankzaken te beheren;
- rekeningen op tijd te betalen;
- de betrouwbaarheid en veiligheid van websites te controleren waar hij/zij online aankopen doet.

De administratie op orde brengen

De jongeren zijn in staat om:

- financiële brieven en e-mails te openen en af te handelen;
- belangrijke documenten (op papier of digitaal) geheel zelfstandig en op eigen initiatief op een overzichtelijke manier te bewaren;
- gebruik te maken van de informatie uit hun administratie, bijvoorbeeld voor het aanvragen van een tegemoetkoming, voor het doen van belastingaangifte of een betaling;
- rekening te houden met opzegtermijnen;
- op een veilige manier met een DigiD om te gaan;
- op een veilige manier in te loggen op online mijn-omgevingen.

Inkomsten en uitgaven in kaart brengen en monitoren

De jongeren zijn in staat om:

- het saldo van de bankrekening bij te houden;
- bij- en afschrijvingen en rekeningen te controleren op juistheid;
- een overzicht te maken van bezittingen en schulden;
- uit te rekenen hoeveel ze in een bepaalde periode te besteden hebben/kunnen uitgeven.

Hoofdthema 3: Verantwoord besteden

Keuzes maken

De jongeren zijn in staat om:

- aan hun verplichte uitgaven te voldoen;
- prioriteiten te stellen in hun uitgaven;
- vast te stellen of ze een bepaalde aankoop kunnen betalen;
- bij hun aankopen rekening te houden met andere (verplichte) uitgaven die ze hebben;
- bij hun bestedingen rekening te houden met periodes dat ze meer en minder te besteden hebben ('dure en goedkope maanden') en meer en minder inkomsten ('rijke en arme maanden') hebben;
- een weloverwogen beslissing te maken hoe ze onverwachte extra uitgaven betalen;
- een weloverwogen beslissing te maken hoe ze extra inkomsten inzetten;
- hun koopgedrag aan te passen aan het beschikbare budget;
- te benoemen met welke vaste lasten je te maken krijgt als je zelfstandig woont.

Verleidingen de baas blijven

De jongeren zijn in staat om:

- zich weerbaar op te stellen tegen reclame, de invloed van anderen (sociale druk) en andere verleidingen;
- aanbiedingen kritisch te beoordelen.

Zich opstellen als een kritische consument

De jongeren zijn in staat om:

- bij het vergelijken van producten en abonnementen rekening te houden met alle kosten (vaste, variabele en bijkomende kosten) die aan het product zijn verbonden;
- bij een aankoop van een product of abonnement te berekenen hoe hoog de vaste en variabele kosten zijn en de bijkomende kosten (bijv. administratie- en verzendkosten);
- bij hun keuze voor een product of abonnement niet alleen op prijs en kwaliteit te letten, maar ook op de voorwaarden en hun eigen persoonlijke situatie en wensen;
- afgesloten doorlopende abonnementen te evalueren, te heroverwegen, te wijzigen of stop te zetten;
- te weten dat je bij het afsluiten van een verzekering, een spaarrekening of een beleggingsproduct, niet alleen op de kosten en opbrengsten moet letten, maar ook op risico's, looptijd en voorwaarden;
- gebruik te maken van instanties of organisaties als ze bepaalde geldvragen hebben;
- te benoemen welke financiële verantwoordelijkheden en verplichtingen ze hebben als ze 18 jaar zijn.

Verantwoord lenen

De jongeren zijn in staat om:

- alleen te lenen als ze weten dat ze binnen de afgesproken termijn het geleende bedrag en de rente kunnen terugbetalen;
- alternatieven voor lenen (zoals sparen) mee te nemen in hun overweging, voordat ze er toe besluiten te gaan lenen;
- te benoemen welke (financiële) consequenties het kopen op afbetaling, een lening, roodstand en een creditcard-krediet met zich meebrengen als men gebruik zou maken van één van deze leenvormen;
- verschillende vormen van schulden te benoemen;
- de verschillende manieren van lenen te benoemen en de van toepassing zijnde verschillen en overeenkomsten;
- te benoemen wat de mogelijkheden en gevolgen zijn van een studielening bij DUO.

Hoofdthema 4: Voorbereid zijn op (on)voorziene gebeurtenissen

Rekening houden met toekomstige wensen en gebeurtenissen (sparen en plannen)

De jongeren zijn in staat om:

- een jaarbegroting te maken;
- doelen te stellen op de korte, middellange en langere termijn en hiermee rekening te houden bij hun uitgaven;
- bij hun huidige uitgaven rekening te houden met toekomstige uitgaven;
- sparen om later een grotere aankoop te kunnen betalen;
- te benoemen welke veranderingen in de levensloop zich kunnen voordoen die invloed hebben op de financiële situatie (bijv. gaan studeren, op jezelf wonen, een kind krijgen, met pensioen gaan);
- te bepalen hoe ze een verwachte terugval in het inkomen of verwachte stijgende uitgaven door veranderende omstandigheden in de toekomst gaan opvangen;
- vast te stellen of ze alle noodzakelijke uitgaven kunnen blijven betalen als het inkomen daalt of uitgaven stijgen door een veranderende omstandigheden.

Anticiperen op ongeplande omstandigheden

De jongeren zijn in staat om:

- te benoemen dat er gedurende de levensloop onverwachte veranderingen kunnen voordoen die invloed kunnen hebben op hun financiële situatie (zoals een scheiding, minder inkomsten, werkloosheid, arbeidsongeschiktheid);
- de inkomsten en uitgaven aan te passen aan ongeplande veranderende omstandigheden;
- te bepalen hoe ze een onverwachte terugval in het inkomen in geval van ongeplande veranderende omstandigheden in de toekomst op gaan vangen;
- te bepalen hoe ze onverwachte stijgende uitgaven in geval van ongeplande veranderende omstandigheden in de toekomst op gaan vangen;
- te sparen of te verzekeren om ongeplande uitgaven op te kunnen vangen;
- te benoemen wat inflatie is en wat dat impliceert.

Bewust financiële producten kiezen

De jongeren zijn in staat om:

- verschillende vormen en voor- en nadelen van verzekeringen te benoemen;
- te beoordelen of een bepaalde verzekering in hun situatie verplicht, noodzakelijk, wenselijk of optioneel is;
- op basis van de persoonlijke situatie en voorkeuren te beslissen om een bepaalde optionele verzekering wel of niet af te sluiten;
- te benoemen wat de verschillen tussen sparen, beleggen, verzekeren en/of lenen zijn en wanneer welke type financiële product gewenst of noodzakelijk is om af te sluiten;
- te benoemen wat het rendement en risico van verschillende type financiële producten zijn;
- een keuze te maken tussen sparen, verzekeren en lenen, rekening houdend met hun persoonlijke (financiële) situatie en voorkeuren.

Literatuur

Carlsson, A. C., Starrin, B., Gigante, B., Leander, K., Hellenius, M., & De Faire, U. (2014). Financial stress in late adulthood and diverse risks of incident cardiovascular disease and all-cause mortality in women and men. *BMC Public Health*, *14*(1). doi:10.1186/1471-2458-14-17

Crone, E. (2008). *Het puberende brein*. Amsterdam: Bert Bakker.

Crone, E. (2012). *Het sociale brein van de puber*. Amsterdam: Bert Bakker.

Dessart, W. C. A. M., & Kuylen, A. A. A. (1986). The nature, extent, causes, and consequences of problematic debt situations. *Journal of Consumer Policy*, *9*, 311-334.

Dijkman, A., & Zadeh, C. (2011). *Psycholo-geld*. Amsterdam: Maven Publishing B.V.

French, D., & McKillop, D. (2017). The impact of debt and financial stress on health in Northern Irish households. *Journal of European Social Policy*, *27*(5), 458-473. doi:10.1177/0958928717717657

Jungmann, N. & Madern, T. (2016). *Duurzame verbetering van gezond financieel gedrag; Droom of werkelijkheid*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid.

Malmberg (2017). Basisonderwijs, Leerlijnen De wereld in getallen. Verkregen van: <https://www.malmberg.nl/basisonderwijs/methodes/rekenen/de-wereld-in-getallen/leerlijnen-de-wereld-in-getallen.htm>

Schors, A. van der & Stierman, N. (2016). *Financiële opvoeding & het financiële gedrag als volwassene*. Utrecht: Nibud.

Schors, A. van der, Werf, M. van der & Schonewille, G. (2015). *Mbo'ers in geldzaken 2015; de financiële situatie en gedrag van mbo studenten*. Utrecht: Nibud.

Tiemeijer, W. (2016). *Eigen schuld? Een gedragswetenschappelijk perspectief op problematische schulden*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid.

Turunen, E., & Hiilamo, H. (2014). Health effects of indebtedness: A systematic review. *BMC Public Health*, *14*(1). doi:10.1186/1471-2458-14-489.

Wesdorp, P., Hooft, E. van, Duinkerken, G. & Geuns, R. van (2010). *Het heft in eigen hand, sturen op zelfsturing; handreiking voor re-integratieprofessionals*. Den Haag: Raad voor Werk en Inkomen.

Westhof, F. & Ruig, L. de (2015). *"Voor mijn gevoel had ik veel geld" Jongvolwassene en schulden*. Zoetermeer: Panteia.

WRR (2017). *Weten is nog geen doen; Een realistisch perspectief of redzaamheid*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid.

Bijlage 1 | Achtergrond Pisa

PISA (Programme for International Student Assessment) is een driejaarlijks internationaal peilingonderzoek van de OECD (Organisation for European Co-operation and Development) naar de kennis en vaardigheden van 15-jarigen, waarbij de leesvaardigheid, wiskundige geletterdheid, natuurwetenschappelijke geletterdheid en financiële geletterdheid van de scholieren wordt getoetst.

PISA richt zich op de beoordeling van de bovenstaande prestaties van studenten, omdat deze fundamenteel zijn voor de educatie van een student. Daarnaast verzamelt PISA ook waardevolle informatie over de attitudes en motivaties van studenten en evalueert PISA formele vaardigheden zoals probleemoplossend vermogen.

Binnen PISA wordt geletterdheid gezien als het vermogen van studenten om kennis en vaardigheden op een aantal kernterrains toe te passen in een breed palet aan situaties waarbij zij tegen problemen aanlopen. Het gaat er dus niet zozeer om of studenten de geleerde stof beheersen, maar of zij deze in alledaagse situaties kunnen toepassen. Binnen PISA wordt dan ook niet gekeken of 15-jarigen de stof beheersen die zij op school hebben gehad.

PISA 2015

Voor 2015 was het doel van PISA om wetenschappelijke kennis en vaardigheden te beoordelen die deskundigen in de deelnemende landen en economieën als het belangrijkste beschouwen voor het toekomstige succes van studenten in een steeds meer op wetenschap gebaseerde wereld.

Aan PISA 2015 deden 71 landen mee, waaronder Nederland. Nederland hecht veel belang aan de deelname, omdat het de mogelijkheid biedt om de kennis en vaardigheden van Nederlandse leerlingen te vergelijken met die van leerlingen uit een breed spectrum van andere landen. Op basis van de resultaten zijn beleidsmakers in staat om gefundeerde beslissingen te nemen op het gebied van onderwijs.

OECD definieert financiële geletterdheid als volgt: "...knowledge and understanding of financial concepts and risks, and the skills, motivation and confidence to apply such knowledge and understanding in order to make effective decisions across a range of financial contexts, to improve the financial well-being of individuals and society, and to enable participation in economic life".

Gezien het belang dat politiek gezien aan de PISA-resultaten wordt gehecht, sluiten onze leerdoelen aan bij de kennis en vaardigheden die in het PISA-onderzoek worden gemeten.

De OECD onderscheidt bij financiële geletterdheid binnen het raamwerk van PISA vier onderwerpen: geld en transacties;

1. plannen en beheren van transacties;
2. risico en beloning;
3. financieel landschap.

Meer informatie over de achtergronden en meting van financiële geletterdheid binnen PISA is te vinden op de website van de OECD: <http://www.oecd.org/pisa/>.

Bijlage 2 | Algemene ontwikkelingen van het kind

Hieronder staat een beschrijving van de algemene ontwikkelingen van het kind die van invloed zijn geweest op de geformuleerde leerdoelen per leeftijd.

De middenbouw, start van de financiële carrière

In de middenbouw van de basisschool staat een kind aan de start van zijn financiële carrière. Het zijn de jaren waarin ze beginnen met rekenen. Zo kunnen ze in groep 3 tot ongeveer tot 100 tellen en bewerkingen uitvoeren met getallen tot 20. In groep 4 wordt vermenigvuldigen geïntroduceerd aan de hand van een concrete context. In groep 5 beginnen ze met rekenen tot 1.000 en aan het eind kunnen ze werken in het getallengebied tot ongeveer 10.000. In groep 5 wordt ook gestart met delen, wel steeds in relatie met vermenigvuldigen.

Besef van waarde

In de middenbouw (groep 3, 4 en 5) van het basisonderwijs hebben kinderen nog geen gevoel voor de waarde van geld. Ze weten echter wel al een aantal dingen. Zo kunnen ze munten op volgorde leggen. Ook weten ze dat 5 eurocent minder waard is dan 5 euro. Maar als ze beide munten vinden, dan maken ze geen onderscheid. Dan zijn ze dat kwijt en vinden ze beide veel waard. Het daadwerkelijke besef van de waarde van het geld is er dus nog niet.

Virtueel geld

Kinderen in de middenbouw kunnen – afhankelijk van hun bank en de keuze van hun ouders – voor het eerst in aanraking komen met virtueel geld. Sommige banken bieden kinderen de mogelijkheid een pinpas te gebruiken en/of mogelijkheden voor internet-/mobielbankieren (wel onder bepaalde voorwaarden). Daarnaast bieden sommige banken apps aan ter ondersteuning van het leren omgaan met virtueel geld.

Rekenen met geld in de middenbouw

(Bron: Malmberg, 2017)

In **groep 3** leren kinderen op school enkele munten en biljetten kennen. Ze leggen bedragen neer (betalen gepast) en lezen geldbedragen af.

Voorbeelden van wat ze leren:

- alle munten en de biljetten van 5 en 10 euro;
- geldbedragen leggen en aflezen;
- gepast betalen.

In **groep 4** leren kinderen op school alle munten en biljetten kennen. Ze kunnen gepast betalen gepast en geld teruggeven. Daarnaast leren ze geldbedragen te vergelijken.

Voorbeelden van wat ze leren:

- alle munten en de biljetten tot en met 100 euro;
- gepast betalen en teruggeven;
- vergelijken van geldbedragen.

In **groep 5** leren kinderen op school te rekenen (betalen en teruggeven) met geldbedragen in verschillende situaties. Daarnaast is er expliciet aandacht voor de komma in geldbedragen.

Voorbeelden van wat ze leren:

- gepast betalen en teruggeven tot en met 100 euro;
- de komma in geldbedragen ($2 \text{ euro} + 5 \text{ cent} = \text{€ } \dots\dots$ en $\text{€ } 0,35 = \dots \text{ euro en } \dots \text{ cent}$);
- rekenen met geld in verschillende toepassingsituaties.

De bovenbouw

In de bovenbouw (groep 6, 7 en 8) van de basisschool kunnen kinderen al iets abstracter denken. Ze hebben voldoende kennis en inzicht om een boodschap in een context te plaatsen. Bij kinderen in die leeftijd wordt de basis gelegd voor meningen, opvattingen en gedrag. Het sturen en beïnvloeden van bewustwordingsprocessen heeft veel effect op deze doelgroep.

Tot 12 - 13 jaar zijn kinderen echter nog niet in staat lange periodes te overzien. Het heeft dan ook geen zin om kinderen voor een lange periode (een aantal maanden) geld opzij te laten zetten of een lange periode te laten plannen met geld. Zakgeld per week werkt op een basisschool beter.

In de bovenbouw beginnen kinderen de rol van geld meer mee te krijgen. Ze gaan dan ook voor het eerst betaalde klusjes in en om het huis doen.

Rekenen met geld in de bovenbouw

(Bron: Malmberg)

In **groep 6** worden breuken en kommagetallen geïntroduceerd. De kinderen leren het optellen, aftrekken en vermenigvuldigen van geldbedragen. Daarnaast leren ze schattend te rekenen.

Voorbeelden van wat ze in de klas doen, zijn:

- vermenigvuldigen van geldbedragen ($4 \times \text{€ } 2,35 = ???$ en $10 \times \text{€ } 3,50 = ???$);
- optellen van geldbedragen ($\text{€ } 14,10 + \text{€ } 6,40 + \text{€ } 12,45 + \text{€ } 1,75 = ???$);
- rekenen met geld in verschillende toepassingsituaties.

In **groep 7** leren kinderen met percentages te werken. Zo leren ze kortingen en nieuwe prijzen te berekenen.

Voorbeelden van onderwerpen die in deze groep aan bod komen zijn:

- wisselgeld teruggeven;
- toepassingen op geldgebied (onder andere aanbiedingen vergelijken);
- schattend optellen van geldbedragen (Heb je genoeg aan $\text{€ } 50,-$?);
- vermenigvuldigen van geldbedragen ($4 \times \text{€ } 2,95$; $200 \times \text{€ } 0,25$; $??? \times \text{€ } 3,50 = \text{€ } 7,00$ en $??? \times \text{€ } 5,50 = \text{€ } 33,-$);
- afronden bij geldbedragen ($\text{€ } 3,37$ wordt afgerond op ???).

In **groep 8** leren kinderen op school, naast het gepast betalen, het teruggeven en de bewerkingen met geldbedragen, het handig bijleggen. Nieuw in groep 8 zijn de bewerkingen met samengestelde grootheden zoals $\text{€}/\text{kg}$.

Voorbeelden van wat de kinderen leren:

- verhouding gewicht/prijs (bananen $\text{€ } 2,40$ per kilo, wat kost 750 gram?);
- afronden bij geldbedragen ($\text{€ } 3,48$ wordt afgerond op ???);
- geld handig bijleggen om een rond bedrag aan wisselgeld terug te krijgen;

Rond het twaalfde jaar: de zelfstandigheid neemt toe

Rond 12-jarige leeftijd verandert er veel. Een kind gaat naar de middelbare school, waardoor het zelfstandiger wordt en ouders minder controle hebben over het kind. Ook raken meer kinderen bekend met pinnen en internet-/mobiel bankieren. Vaak starten jongeren in de onderbouw van de middelbare school met geld verdienen, bijvoorbeeld door in de zomervakantie te gaan werken. Vanaf 13 jaar mogen scholieren officieel in loondienst werken, waarbij regels gelden over de arbeidstijden en type werkzaamheden.

Vanaf 12-13 jaar is een kind beter in staat abstract te denken. Daardoor kan het ook voor een langere tijd sparen en is het ook in staat om 'onzichtbaar' geld (via de bankrekening) te ontvangen.

Daarnaast heeft elke Nederlander van 14 jaar of ouder een account op MijnOverheid. Om toegang tot dit account te krijgen, moeten kinderen weten hoe ze een DigiD kunnen aanvragen. DigiD wordt vaak gebruikt in de dienstverlening van overheidsorganisaties en organisaties met een overheidstaak.

De puberteit

Daarnaast start de puberteit, waarbij de hersenen van tieners volop in ontwikkeling zijn, met name tussen de 11 en 16 jaar. Een belangrijk gegeven is dat emotiegebieden al vroeg worden aangelegd en extra gevoelig zijn bij puberhersenen. Het cognitieve controlegebied, dat zorgt voor het beheersen van impulsen, het nemen van besluiten en het plannen, daarentegen wordt minder 'ingezet' (Crone, 2008).

Dit deel van de hersenen is bij jongeren veel flexibeler dan bij volwassenen. Het moet voor jongeren lonend zijn om te gebruiken. Daarbij speelt de sociale omgeving een belangrijke rol: die bepaalt in sterke mate of het wel of niet wordt ingezet. De mening van vrienden en klasgenoten is erg belangrijk op die leeftijd. Deze ontwikkeling van de hersenen verklaart waarom pubers veel meer risico's nemen en de lange termijn gevolgen van hun handelen nog niet kunnen inschatten (Crone, 2012).

Inkomsten nemen toe

Vanaf 15 jaar geldt er een minimum(jeugd)loon. Werken en geld verdienen wordt belangrijker en de inkomsten nemen toe. Daardoor krijgt het kind ook meer te besteden. Het kind wordt steeds zelfstandiger en los van ouders. Het gaat ook meer zelf betalen.

18 jaar: financieel verantwoordelijk

Vanaf 18 jaar is een jongere zelf financieel verantwoordelijk. Betalingsachterstanden, boetes en schulden moeten zelf worden betaald, ouders zijn niet meer aansprakelijk. Contracten, zoals een telefooncontract, kan een kind zelf gaan afsluiten. Hetzelfde geldt voor verzekeringen; vanaf 18 jaar is een jongere verplicht een zorgverzekering af te sluiten. Roodstaan bij banken is vanaf deze leeftijd ook toegestaan.